

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-15>
УДК 930:929Астахов](093.3)

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник

Інститут історії України НАН України

Вул. М. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна

Email: ruslan_pyrih@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

ПРОФЕСОР ВІКТОР ІВАНОВИЧ АСТАХОВ (1922–1972) — МАСШТАБНІСТЬ ПОСТАТІ У ПІВСТОЛІТНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Автор тексту — випускник Харківського університету 1970 р. Р. Я. Пиріг — пропонує читачеві свої спогади про професора Харківського університету В. І. Астахова (29.05.1922 — 22.06.1972), а також про події, які відбулися в університеті невдовзі після смерті Віктора Івановича. Відзначено важливу роль, яку відігравав проф. Астахов в університеті, акцентовано увагу на масштабності його постаті. На думку автора, вплив цієї неординарної особистості на університетську спільноту був такий значний, що й після його смерті цей чинник визначав сприйняття інших осіб, які керували університетом.

Ключові слова: Віктор Іванович Астахов, Харківський університет, спогади, пам'ять.

Як цитувати: Пиріг Р. Професор Віктор Іванович Астахов (1922–1972) — масштабність постаті у півстолітній ретроспективі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2026. Вип. 69. С. 304–312. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-15>

How to cite: Pyrih R. Professor Viktor Ivanovych Astakhov (1922–1972) — the Measure of the Man from the Vantage Point of Half a Century. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2026. No. 69. PP. 304–312. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2026-69-15> (In Ukrainian)

© Пиріг Р., 2026

 This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Колектив Харківського державного університету 23 червня 1972 р. вразила трагічна звістка: раптово помер перший проректор В. І. Астахов. Я тоді працював заступником секретаря парткому. Прийшовши на роботу вранці того дня, застав прибиральницю, літню татарку, яка крізь сльози повідомила про смерть Віктора Івановича. Секретарка його приймальної Олена також була вся в сльозах. Зав. відділу постачання Б. М. Рейхцаум майже ридав. Усі були шоковані таким повідомленням. Це трапилося в Москві, де він перебував на семінарі проректорів університетів. Помер від великовогнищового інфаркту міокарда серця. Сам факт смерті Віктора Івановича тоді складно було збагнути.

Студенти й викладачі знали його завжди діяльним, життєрадісним, сповненим оптимізму. Тим більше, що лише місяць тому, 29 травня, харківська громадськість відзначала його п'ятдесятиліття. Ювіляру довелося не раз, як тепер кажуть, «виставлятися», але наймасовіші урочистості відбувалися в ресторані «Харків», куди він запросив багатьох колег з університету. Отримав таке запрошення і я.

Пригадую, що перед тим Віктору Івановичу довелося пережити малоприємні події, пов'язані з перевіркою комісією відділу науки й навчальних закладів ЦК Компартії України. Вона була інспірована анонімним листом про порушення з боку першого проректора. Тоді в університеті говорили, що це справа рук його колишнього помічника. Адже в листі йшлося про факти, відомі лише йому. Комісія ЦК знайшла підтвердження частини з них, і обком партії був вимушений реагувати, доручивши розгляд персональної справи Держинському райкому КПУ. Секретар парткому університету О. А. Рубан на засідання бюро райкому не пішов, а відправив мене. Всією душею вболіваючи за Віктора Івановича, у своєму виступі я визнав послаблення контролю парткому за роботою ректорату. Мені здавалося, що й секретар райкому В. М. Гіржанов хотів якомога швидше розглянути цю справу. Обмежилися оголошенням усної догани. Безперечно, від більш суворого стягнення Віктора Івановича вберіг високий авторитет і повага з боку керівництва парторганів. Ми вийшли зі споруди Держпрому вже при світлі місяця, і його крупна голова здавалася мені зовсім сріблястою.

Похорон В. І. Астахова були такий велелюдний, що мені прийшла в голову крамольна думка: коли б раптом щось сталося з ректоратом

і парткомом, то така кількість людей не зібралася б. Море квітів, гори вінків з написами «От семьи...». Приймальна проректора і квартира Астахових були завалені телеграмами співчуття. Приїхала поважна делегація киян. Там я вперше побачив Ю. Ю. Кондуфора, колишнього зав. відділу науки і культури ЦК компартії України — тоді вже зав. кафедри істфаку КДУ. Траурна процесія дісталася 2-го міського кладовища, де й упокоївся світлій пам'яті В. І. Астахов. Ми з дружиною щиро й боляче переживали смерть Віктора Івановича, адже він стільки доброго зробив для нас обох. Від Саші, яка працювала на його кафедрі, він вимагав не гаяти часу, складати кандидатські екзамени й визначитися з темою дисертації. У нашій домашній бібліотеці зберігається книга «В. И. Ленин — историк советского общества», яку навесні 1970 р. він вручив мені з дарчим написом: «Руслану, в предюбилейные дни с надеждой как на лучшего комсорга университета».

У Харківському університеті добре пам'ятають і шанують В. І. Астахова. Заснована ним кафедра історіографії з 1992 р. проводить у формі міжнародної наукової конференції «Астаховські читання». Їх матеріали публікували в «Харківському історіографічному збірнику», який редагував завідувач кафедри історіографії, джерелознавства і археології, довголітній декан історичного факультету проф. С. І. Посохов. У 2002 р. до 80-річчя від дня народження В. І. Астахова вийшла книга «Страницы из жизни Учителя (В. И. Астахов в исследованиях и воспоминаниях)», де подано й мої спогади про ставлення проректора до комсомольських справ.

Діяльність В. І. Астахова широко представлена в експозиціях музею історії університету, фундатором якого він був разом з дружиною Валентиною Іларіонівною — доцентом кафедри наукового комунізму й куратором культурно-мистецького життя університету. Колеги й вихованці — І. К. Рибалка, В. І. Кадеєв, С. П. Пугач, М. І. Бондаренко, В. І. Чигринов та інші — залишили теплі спогади про В. І. Астахова, його роль у житті університету та їх особистому. Віктор Іванович мав би всі підстави пишатися своєю родиною. Дружина, діти Катерина і Віктор заснували один з перших в Україні потужних приватних вищих навчальних закладів — «Народну Українську Академію», стали відомими педагогами, професорами.

Мені довелося стати свідком життя університету «без Астахова». Його відхід у засвіти не міг не відбитися на наступних університетських подіях. У вересні 1972 р. на посаду першого проректора був призначений проф. І. К. Рибалка, людина знана й шанована в колективі. Його життя і діяльність кілька десятиліть (за винятком часів війни) були пов'язані з Харківським університетом. Останні п'ятнадцять років він очолював кафедру, мав певні управлінські навички, добре знав університет та його людей. Поза сумнівом, це був один з найдосвідченіших і один з небагатьох щиро україноцентричних університетських викладачів, гідних претендувати на другу сходинку в університетській ієрархічній вертикалі.

Водночас проректорське становище І. К. Рибалки ускладнювалося тим, що він зайняв місце, яке в колективі університету асоціювалося з неординарною особистістю покійного В. І. Астахова — людиною широкого мислення й рішучої дії, авторитетною в області та в міністерстві, щедрої душі, загалом харизматичною постаттю. На жаль, тоді ані Іван Климентійович, ані хтось інший в університеті такого комплексу людських рис і вдачі не мав, хоч це зовсім не означало, що він не міг плідно працювати.

Однак проректорська діяльність І. К. Рибалки виявилася нетривалою. Попри чималий життєвий і політичний досвід (член бюро обкому партії, редактор обласної газети), він дозволив втягнути себе (фактично університет) в чужу гру київських академічних інтриг. У жовтні 1972 р. секретарем з ідеологічних питань і кандидатом у члени Політбюро ЦК Компартії України став В. Ю. Маланчук, колишній заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти, який обійняв цю посаду за протекцією М. Суслєва попри думку В. Щербицького.

До сфери його діяльності належала й Академія наук УРСР. Восени 1973 р. проводилося висунення кандидатур для обрання до академії, зокрема й на посаду члена-кореспондента зі спеціальності «Історія КПРС». Давній супротивник Маланчука, директор Інституту партії при ЦК Компартії України І. Д. Назаренко, усвідомлюючи, що секретар ЦК буде лобювати свою кандидатуру, звернувся до Івана Климентійовича з проханням висунути кандидата від університету. Чи йшлося про когось

конкретно — невідомо. Колектив кафедри історії КППС запропонував кандидатуру завідувача кафедри проф. Г. М. Окладного, який нещодавно перейшов працювати в університет. Георгій Михайлович, колишній помічник секретаря Харківського обкому партії М. В. Підгорного, перший «історико-партійний» доктор наук у місті, донедавна очолював невелику кафедру марксизму-ленінізму в Харківському інституті громадського харчування. Проректор І. К. Рибалка симпатизував Г. М. Окладному, однак, будучи людиною досвідченою та обачною, якийсь час зволікав з організацією ухвалення рішення Вченою радою університету і провів його за відсутності ректора досить незграбно з процедурного погляду. За усталеним порядком висунення кандидатур до Академії наук мали підтримати своїми постановами Вчена рада і партком університету. Здається, це було у вересні, термін подачі документів до Президії Академії наук уже закінчувався. Я був свідком, як секретар парткому В. І. Булах весь день «ловив» телефоном секретаря обкому партії М. А. Сіроштана і, не знайшовши, підписав рішення парткому. Не вийшло дістати погодження й І. К. Рибалці. За його вказівкою поспіхом були зібрані члени Вченої ради. Проректор підписав витяг з рішення Ради, і пакет документів був направлений до Києва. Як потім з'ясувалося, засідання не протоколювалося, лист присутності з підписами її членів не оформлявся, а отже, встановити, чи був кворум, неможливо.

Водночас у Києві ситуація з майбутніми виборами члена-кореспондента зі спеціальності «Історія КППС» істотно загострилася. В. Маланчук планував звільнення з посади І. Д. Назаренка й призначення на його місце зав. кафедри історії КППС Української сільгоспакадемії проф. В. І. Юрчука. Саме його кандидатуру й розглядали в ЦК як основну для обрання до АН УРСР. Оскільки посада директора інституту входила до номенклатури ЦК КППС, то «членкорство» було певною гарантією для затвердження в Москві. Однак Київський університет висунув кандидатури таких метрів історико-партійної науки, як професорів О. А. Бородіна і І. І. Шевченка. Виникла цілком реальна загроза провалу Василя Ісааковича. Голосування таємне, а тому й мало контрольоване. Тим більше, що, попри кількарізкові спроби, той же І. Д. Назаренко так і не був обраний до академії.

У ЦК застосували «важелі» партійного впливу — і небажані кандидати відмовилися від балотування, включаючи й Г. М. Окладного. В. І. Юрчук був обраний до складу АН УРСР і призначений директором інституту. В. Маланчуку стало відомо, що висунення Г. М. Окладного фактично інспірував І. Д. Назаренко і він же дав команду «розібратися». Головне звинувачення керівництва ХДУ зводилося до рекомендації кандидатури без погодження з обкомом партії. Було створено комісію парткому університету, яка на початку січня 1974 р. завершила роботу й запропонувала І. К. Рибалці та В. І. Булаху «поставити на вид». Більшість членів парткому з цим погодилася, а секретар Є. П. Пугач і його заступники з «тактичних» міркувань голосували проти. Однак досить чітку позицію у цій справі мав перший секретар обкому І. З. Соколов, доручивши Дзержинському райкому партії «підправити» університетський партком. Іван Климентійович записався до нього на прийом і намагався пояснити ситуацію, але той аргументів не сприйняв. 24 січня бюро райкому скасувало постанову парткому й оголосило йому догану за порушення встановленого порядку висунення кандидатур для обрання в АН УРСР. Через певний час під тиском обкому партії він був змушений написати заяву про звільнення, залишившись завідувачем кафедри історії УРСР. Мушу відверто визнати, що до цього інциденту я мав досить невизрадне уявлення про всі складнощі академічного виборчого процесу, але був твердо переконаний у неодмінності обрання до академії тих, кого рекомендували університетські Вчена рада й партком. Щоправда, ще до цього я був свідком такої картини. Ректор університету, член-кореспондент АН УРСР В. Г. Хоткевич поїхав у Київ на сесію Академії, де балотувався як дійсний член. До парткому зайшов проф. С. М. Королівський і запитав, чи немає звістки з Києва, бо хоче надіслати ректору телеграфне вітання. Людина досвідчена і близька до М. І. Супруненка та М. А. Рубача, він знав про можливі різні результати голосування. Я ж був упевнений в обранні нашого ректора, адже його рекомендували ректорат і партком. Коли через день ректор зайшов до парткому, до нього кинулася технічний секретар парткому Л. Юрченко зі словами: «Володимире Гнатовичу, дозвольте щиро привітати Вас...». Ректор похмурнів і промовив: «Лида, зачем Вы так зло шутите». Я позадкував до свого кабінету.

До 80-літнього ювілею І. К. Рибалка опублікував спогади «Така наша доля» (1999), у яких цим колізіям присвятив чимало місця. І тоді і тепер, я твердо переконаний, вчинили з ним несправедливо, у душі тогочасної компартійної практики. Мине чимало часу, І. К. Рибалка напише чудові підручники з історії України, підготує нових докторів і кандидатів наук, стане лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки (нині імені Бориса Патона). Проте безуспішно балотуватиметься в членкореспонденти зі спеціальності «Історія України». Тоді за формальними ознаками Іван Климентійович був одним з найвірогідніших претендентів серед істориків на членство в Академії, однак не допомогла навіть підтримка академіка Ю. Ю. Кондуфора. Вже не було компартійного диктату, але академічне середовище витворило корпоративно-протекціоністські механізми проходження «своїх» кандидатур. Не буду стверджувати, що це було суціль, але таких випадків у виборчій практиці академічної секції суспільних наук спостерігав чимало.

Звільнення проф. І. К. Рибалки з посади проректора в 1974 р. стало прелюдією до зміни в наступному році й ректора ХДУ В. Г. Хоткевича. Склалося так, що він, ставши 1966 р. до керма вишу, опинився за «широкою» спиною діяльного й авторитетного першого проректора В. І. Астахова. Не змінилася ситуація й за його наступника І. К. Рибалки, який у спогадах писав про ректора: «З природної делікатності він часто не міг протистояти несправедливим обвинуваченням і вимогам до університету, які неслися з керівних партійних і державних органів та установ. Через це раніше Астахов, а тепер я, будучи безпосереднім помічником і заступником ректора, намагалися під різними приводами не пускати його в ці керівні органи, а йти самому або разом з ним». Очевидно, така ізоляціоністська практика була комфортною для Володимира Гнатовича, але не додавала йому авторитету в очах обласного парткерівництва.

Заклопотаний своїми аспірантськими справами, я був заскочений звісткою про відставку В. Г. Хоткевича. Один з членів парткому розповів мені про обставини звільнення ректора. Думаю, що не тільки я, а й багато інших співробітників університету були вражені примусовим способом «звільнення» його з посади. Володимира

Гнатовича викликали до першого секретаря Дзержинського райкому партії М. Н. Скидана, який запропонував написати заяву про звільнення за власним бажанням, дав папір, ручку і звелів вийти до приймальної там написати заяву. Що той і зробив. Поза сумнівом, такі дії «хазяїна» району були погоджені з вищим керівництвом області й ЦК Компартії України, до номенклатури яких входила посада ректора ХДУ.

Відомо, що історія не має умовного способу або, за словами М. Грушевського, «що сталося, відстатися не може». А роль особистості в історії має безліч візій і ревізій. І все ж у контексті викладеного наслідують припустити, що за живого В. І. Астахова сценарії розвитку Харківського університету, принаймні в середині 1970-х рр., могли бути інші.

Переяслав, 10 жовтня 2024 р.

Ruslan Pyrih

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow

Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine

4 Hrushevskoho St., 01001, Kyiv, Ukraine

Email: ruslan_pyrih@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

PROFESSOR VIKTOR IVANOVYCH ASTAKHOV (1922–1972) — THE MEASURE OF THE MAN FROM THE VANTAGE POINT OF HALF A CENTURY

In this memoiristic essay by R. Ya. Pyrih, a graduate of Kharkiv University from the class of 1970, the reader will find recollections of Professor V. I. Astakhov (05/29/1922 – 06/22/1972), as well as of the events that took place at the university in the immediate aftermath of his death. The essay highlights the important role played by Professor Astakhov in the life of the university and reflects on his lasting impact. In the author's view, the influence of this extraordinary personality on the university community was so great that even after his death it remained a determining factor in how the faculty, staff, and students perceived other figures that led the university.

Keywords: Viktor Ivanovych Astakhov, Kharkiv University, memoir, memory.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису. Крім того, автор повністю дотримувався етичних норм, зокрема щодо уникнення плагіату, фальсифікації даних і дублювання публікацій. У роботі не використано ресурси штучного інтелекту.

Conflict of Interest

The author declares the absence of any conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author has fully adhered to ethical standards, including the avoidance of plagiarism, data falsification, and redundant (duplicate) publication.

No artificial intelligence tools were used in the preparation of this work.

Дата першого надходження статті до видання: 02.01.2026.

Date of the article's initial submission to the Journal: 02.01.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 25.02.2026.

Дата публікації: 20.03.2026.

Date of publication: 20.03.2026.